

УДК 373(477)"1940/1980"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.07>

ШКОЛА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НАПРИКІНЦІ 1980-Х РОКІВ ОЧИМА ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Лаврут Ольга,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти

Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

У зарубіжній українці історики з неприхованою шаною та прихильністю до історії України здійснювали свою наукову діяльність. Вони переважно без доступу до періоджерел спиралися на процеси ранньомодерної та модерної доби, Української революції 1917–1921 рр. та на праці істориків міжвоєнного періоду. Роботи концентрують масив первинної і вторинної інформації, яка формує документальний спадок української діаспори, а також організації спеціальних колекцій у бібліотеках, архівах, музеях.

Що ж до післявоєнного періоду, то історики були фактично спостерігачами, критиками та аналітиками. Свої роботи вони створювали переважно з оперттям на попередній науковий досвід, фонди Центрального державного архіву зарубіжної українки, власний хист, інтуїцію та інформацію від осіб, які вирвалися з коліщат Радянського Союзу. Україну вони розглядали з позиції геополітики, що завжди спонукало її до позиції вибору. Вона відіграла вагомий роль в історії.

Дослідники вважали школу важливою ланкою в цьому процесі. Науковці вивчили суспільно-політичні та економічні трансформації, продемонстрували зумовленість політичних і демографічних змін у сталінську й післясталінську добу, освітні тенденції в радянському суспільстві. Вони засуджували політику Комуністичної партії й щодо населення, яке не було забезпечене належним чином та права якого постійно порушувалися. Історики у своїх роботах продемонстрували захист письменниками української мови та українськомовної освіти.

Зарубіжні дослідники зупинилися на умовах (насамперед ідеолого-політичних) функціонування й діяльності відомих особистостей та організації, на позбавленні прав українців у різних сферах життя, на дисидентському русі. При цьому розвідок про діяльність власне школи було замало, що пояснюється відсутністю можливостей доступу до архівних матеріалів та умовами життя в УРСР, які створювали перешкоди до інформаційної й аналітичної діяльності. Водночас це сприяло більш критичному ставленню (так би мовити, «погляду збоку») до проблеми. Діяльність істориків в еміграції спрямовувалася на підтримку українських елементів у школі в Україні радянської доби.

Ключові слова: дослідження, Українська РСР, школа, проблема, українська еміграція, погляди.

Lavrut Olga. School in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – in the late 1980s through the eyes of researchers of Ukrainian emigration

In foreign Ukrainian Studies historians with undisguised respect and commitment to the history of Ukraine carried out their scientific work. They, mainly without access to primary sources, relied on the processes of early modern and modern times, the Ukrainian revolution of 1917–1921 and the work of historians of the interwar period. The works concentrate an array of primary and secondary information, which forms the documentary heritage of the Ukrainian diaspora, the organization of special collections in libraries, archives and museums.

As for the post-war period, they actually acted as observers, critics and analysts. Their works were mainly based on previous scientific experience, the funds of the Central State Archive of Foreign Ukrainians, their own flair, intuition and information from people who escaped from the wheels of the Soviet Union. They viewed Ukraine from the standpoint of geopolitics, which always prompted it to the position of choice. She played an important role in history.

Researchers considered the school an important part of this process. Scholars have studied the socio-political and economic transformations, and demonstrated the conditionality of political and demographic changes in the Stalinist and post-Stalinist era on educational trends in Soviet society. They also condemned the Communist Party's policies against the inadequately well-off population, whose rights were constantly violated. Historians in their works have demonstrated the protection of the Ukrainian language and Ukrainian-language education by writers.

They focused on the conditions (primarily ideological and political) of functioning, the activities of famous individuals and organizations, the deprivation of the rights of Ukrainians in various spheres of life and the dissident movement. However, there were not enough stories about the activities of the school itself, which is explained by the lack of access to archival materials and life in the USSR, which created obstacles to information and analytical activities. At the same time, it contributed to a more critical attitude (so to speak, "side view") to the problem. The activities of historians in exile were aimed at supporting Ukrainian elements in the school in Soviet-era Ukraine.

Key words: research, Ukrainian SSR, school, problem, Ukrainian emigration, views.

Питання вивчення наукового спадку є запорукою його критичного сприйняття. Різні погляди дослідників сприяють осмисленню або переосмисленню певної проблеми. Вони дають змогу з позиції

багатовимірності охарактеризувати події, явища та процеси, які відбувалися в минулому, і за необхідності сконструювати/спроєктувати схоже, що має стати позитивом, або запобігти негативам у майбутньому. Наукова спадщина акумулюється, передається від покоління до покоління. Видання та документальна спадщина видатних представників української діаспори стали органічною часткою фондів усіх національних і провідних бібліотек України [17].

Історіографія вибраної проблеми є досить широкою та різноплановою, адже вона перебуває на межі різних дисциплін. У запропонованому дослідженні спробуємо зупинитися на працях українського зарубіжжя, яке розглядало проблему по-іншому, ніж радянські, або ж «советологічні», студії. Зарубіжна історіографія розвитку радянської школи повоєнних десятиліть презентована працями представників діаспори. Закордонна українітка переймалася проблемою школи в контексті «советського» періоду в історії України, який вона оцінювала досить критично, на відміну від радянських істориків. Що ж до повоєнного періоду, то вони були фактично спостерігачами, критиками та аналітиками. Представники інтелектуальної діаспори розглядали Україну з позиції геополітики [9].

Зокрема, І. Лисяк-Рудницький наголошував на тому, що після Другої світової війни на Україну та країни соціалістичного табору поширювалася саме російська, а не радянська сфера впливу. У Російській РФСР краще розвивалася інтелектуальна сфера, ніж в Українській РСР. Про значення українців свідчив і той факт, що їх долучали до різних сфер, вони були активними громадянами вже радянських та західноєвропейських країн. Москва й Ленінград мали більше освітніх можливостей порівняно з УРСР, яка, перебуваючи у складі Радянського Союзу, опинилася в ізоляції, як і інші республіки та країни Східної й Центральної Європи. Натомість Україна та Росія опинилися в ситуації «тет-а-тет», за якої Росія вирішувала всі питання на свою користь, оскільки соцтабір існував скрізь зі своїми правилами життя та учасниками: одні були виконавцями, інші – наглядачами. Радянська Україна навіть у такому вигляді втрачала власне самобутнє обличчя [7].

В. Серчик [8] та Е. Тютко [10] показували свою позицію через засудження радянської системи, вони доводили право України на існування, демонструючи яскраві приклади з її історії, на відміну від радянських істориків, які по-іншому не могли здійснювати свою діяльність. Д. Соловей [25], А. Качор та інші автори акцентували на тому, що УРСР є сировинним і людським додатком радянської імперії ще з 1917 року. Вони наводили також деякі статистичні дані, порівнювали динаміку в різних сферах, при цьому що б не аналізували, висновок був очевидним. Для науковців характерне нерозуміння й обурення політикою Й. Сталіна, який засуджував у своїх виступах капіталістичні країни, звинувачуючи їх у псевдонелюдському ставленні до населення, експлуатації тощо. Ці деформовані погляди заклали подальшу основу для історичних пошуків [19].

Дослідники вивчили суспільно-політичні й економічні трансформації, продемонстрували також зумовленість політичних і демографічних змін у післясталінську добу в освітніх тенденціях у радянському суспільстві [5]. Вони засуджували політику Комуністичної партії й щодо населення, яке не було забезпечене належним чином та права якого постійно порушувалися [15, с. 114–117]. Цю ситуацію вони характеризували як «рахункові штучки більшовицької політики» та обман національним прибутком, доводили факт фальсифікації даних про економічну потужність СРСР [11].

Л. Білецький [12, с. 934–942], Р. Паклен [23] та інші вчені розглядали шкільництво в Українській РСР із позиції засилля чужоземної культури, відкидаючи й позитивні риси, що були притаманні розвитку цих закладів [1]. Автори засуджували процеси денаціоналізації, формування почуття меншовартісності всього українського, писали про видання шкільних творів російською мовою замість української. П. Голубенко зупинився на питанні культурної політики Москви в Українській РСР у повоєнні роки, що зумовлювалося імперськими амбіціями та призвело своєю чергою до розгортання українського патріотичного руху проти колонізації [13].

І. Гончаренко охарактеризував погляди дисидентів, передумови, причини виникнення руху, основні напрями їхньої діяльності та значення для формування свідомості населення підрадянської України. Вагоме місце в цьому посідала культурна сфера зі своїми глибинними традиціями. Автори проводили паралелі з подіями та явищами, які відбувалися в Угорщині в 1956 році та в Чехословаччині в 1968 році. Тобто вони вважали Україну та її історію невід'ємною частиною європейського соціуму, якому притаманні демократичні цінності [14].

Не менш вагому роль у цьому відігравала культурна сфера зі своїми глибинними традиціями. Як зазначав В. Мороз, на хвилі епохи «відлиги» було модно говорити про українську мову, оскільки тоді була така атмосфера: про любов до самобутності мови говорили навіть російськомовні митці, щоб вливатися в загальну картину. Однак потім – удари за ударами [22]. Дослідники засуджували політику Москви, підкріплену різними «теоріями» та «прогресивними гаслами», адже в той час, як держави

світу пішли далеко вперед, СРСР відставав за різними показниками. Причиною цього була, зокрема, і непослідовна освітня політика [6].

У працях представників української еміграції засуджено політику Комуністичної партії, яка була знаряддям боротьби проти інакомислення, та її учасників, з-поміж яких були й освітяни, які створили для цього потужний репресивний механізм [24]. В. Чапленко та Ю. Любінецький виступали проти антиукраїнської політики в політичній, економічній і культурній сферах. Останнє виявилось у протистоянні з російськомовним засиллям [20; 27]. У дослідженнях наголошується на прямих запозиченнях із мови «старшого брата», засобах русифікації в різних сферах [26]. Автори характеризували становище української мови та літератури в підрадянській Україні, умови життя і творчості особистостей та їхні долі. З-поміж яскравих постатей виділяли М. Вороного, М. Чернявського, А. Головка, Б. Антоненка-Давидовича, В. Гжицького, М. Бажана, М. Рильського, О. Гончара, Є. Гуцала, І. Калинця, В. Стуса, Л. Костенко, І. Світличного, С. Караванського та інших літераторів, а також їхній вплив загалом [26].

Русифікаторську політику уряд маскував під гаслом «розвитку національних мов і культур», а дослідники діаспори називали це наступом «новітньої валуєвщини» на українську мову й освіту [15]. А. Камінський акцентував на тому, що саме за часів Володимира Щербицького щезла українська мова з офіційного листування та з виголошуваних промов на державному й місцевому рівнях, скоротилася кількість шкіл з українською мовою навчання, зменшилося тиражування українськомовної літератури. Номенклатура висловлювалася проти відродження національної культури, яке вважала сепаратистськими та націоналістичними ідеями. Протилежні погляди мали члени Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Вони справедливо вважали, що освіта й культура починаються з вивчення мови. Саме долучення дітей до історичної спадщини (не в радянському варіанті) має сприяти відродженню України. Товариство української мови імені Тараса Шевченка переймалося стрімким скороченням українськомовної освіти й видань, наполягало на розширенні вжитку української мови в усіх сферах життя [18].

Дослідники виокремлювали такі фактори, що зумовлювали погіршення мовної й освітньої ситуації в Україні: а) підпорядкування неросійських народів московському центру; б) партійну селекцію колишніх випускників шкіл – вступників до вищих навчальних закладів і негативні наслідки цього для українців; в) партійний нагляд за педагогічними кадрами, розподіл їх під прикриттям розв’язання внутрішніх проблем; г) централізований розподіл фінансових надходжень на освітню галузь і навчально-методичне забезпечення. Про це писали І. Лисяк-Рудницький [7], Н. Дзьомба [16, с. 165–179].

Потужним рухом стала діяльність педагогічної громадськості, яка відстоювала право українців мати власну державу, школу та мову. Автори акцентують на допомозі УРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х років у справі поповнення українськомовної та українознавчої книжкової продукції через бібліотеки й долучення молоді до цієї справи [28]. М. Мельник у своїй роботі продемонстрував захист української мови та українськомовної освіти такими письменниками, як І. Драч, Д. Павличко, Б. Олійник. Він вважав, що вивчення української мови та українська освіта мали бути обов’язковими, і ставити питання про це не мало жодного сенсу [21, с. 137–140]. Політику московського центру дослідники кваліфікували як колоніальну, що виявлялося в нівелюванні інтересів українців, асиміляції у шкільній освіті. Проте їхні роботи мають аналітико-узагальнювальний характер [1].

Отже, дослідники українського зарубіжжя переймалися питаннями освітнього розвитку в Українській РСР. Школу вони вважали важливою ланкою в цьому процесі. Вони зупинилися на умовах (насамперед ідеолого-політичних) функціонування й діяльності відомих особистостей та організацій, на позбавленні прав українців у різних сферах життя, на дисидентському русі. Однак розвідок про діяльність власне школи було замало, що пояснюється відсутністю можливостей доступу до архівних матеріалів та умовами життя в УРСР, які створювали перешкоди до інформаційної й аналітичної діяльності. Водночас це сприяло більш критичному ставленню (так би мовити, «погляду збоку») до проблеми. Діяльність істориків в еміграції спрямовувалася на підтримку українських елементів у школі в Україні радянської доби. У процесі розгляду праць українського зарубіжжя необхідно звернути увагу також на діяльність істориків пострадянського простору, які вивчали проблему функціонування школи в Українській РСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років, задля різнобічного бачення питання, що може стати кроками для подальших наукових розвідок.

Література:

1. Dyczok M. *Ukraine: Movement without Change. Change without Movement*. Amsterdam : Harwood Academic Publishers, 2000. 164 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12239-dyczok-m-ukraine-movement-without-change-change-without-movement/> (дата звернення: 26.08.2021).

2. Krawchenko B. *Ukraine After Shelest*. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983. 119 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14467-ukraine-after-shelest/> (дата звернення: 23.08.2021).
3. Manning C. *Ukraine under the soviet*. New York : Bookman Associates, 1953. 223 p.
4. Owechko I. *A Pocket Guide to Ukraine & Ukrainians*. Greely : Ukrapress, 1985. 136 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/18702-owechko-i-a-pocket-guide-to-ukraine-ukrainians/> (дата звернення: 21.08.2021).
5. *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* / P. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G. Zekulin. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 346 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14515-ukraine-and-russia-in-their-historical-encounter/> (дата звернення: 23.08.2021).
6. *Revolutionary Voices. Ukrainian political Prisoners condemn Russian colonialism*. Munich : ABN CORRESPONDENCE, 1969. 156 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9766-revolutionary-voices-ukrainian-political-prisoners-condemn-russian-colonialism/> (дата звернення: 28.08.2021).
7. Rudnytsky I. *Essays in modern Ukrainian history*. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987. 534 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/16736-rudnytsky-i-essays-in-modern-ukrainian-history/> (дата звернення: 28.08.2021).
8. Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Warszawa : Ossolineum, 1990. 519 s. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/13387-serczyk-w-historia-ukrainy/> (дата звернення: 20.08.2021).
9. Subtelny O. *Ukraine. A History*. Toronto, 2009. 784 p.
10. Tiutko E. *Atlas of Ukrainian History*. Chicago : Ukrainian Federal Credit Union Chicago, 1995. 152 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9834-tiutko-e-atlas-of-ukrainian-history/> (дата звернення: 20.08.2021).
11. XX з'їзд КПСС без маски. Бібліотека Українського Підпільника, серія друга, частина 1. Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів. 1956. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/1640-hh-zyizd-kpss-bez-maski/> (дата звернення: 20.08.2021).
12. Білецький Л. Освіта і шкільництво під Советами. *Енциклопедія українознавства: загальна частина* : репринтне видання 1949 р. : у 3 т. Київ : Ін-т історіографії НАН України, 1995. Т. 1. С. 934–942.
13. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк : Українське слово, 1987. 551 с.
14. Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру: Новий Ульм. *Українські вісті*. 1961. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/17202-goncharenko-i-uvagi-do-ukrayinskogo-natsionalnogo-harakteru/> (дата звернення: 27.08.2021).
15. Горбач О. Статистика видавничої русифікації. *Сучасність*. Мюнхен, 1962. Ч. 7. С. 114–117.
16. Дзьомба Н. Проблеми національної ідентичності у українців у публіцистиці шістдесятників. *Ukraina: narracje, języki, historie*. Wrocław : Stowarzyszenie Badaczy Popkultury i Edukacji Popkulturowej “Trickster”, 2015. S. 165–179. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/ukraina-narracje-jezyki-historie/> (дата звернення: 29.08.2021).
17. Дубровіна Л.А., Лобузін К.В., Попик В.І. Історія та розвиток поняття «українки» як національного ресурсу документальної пам'яті. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRAINICA&P21DBN=UKRLIB> (дата звернення: 20.08.2021).
18. Камінський А. На перехідному етапі: «гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 622 с.
19. Качор А. Господарство України в системі СССР (на тлі четвертої п'ятирічки). Вінніпег : Видання Комітету українців Канади, 1953. 127 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/11531-kachor-a-gospodarstvo-ukrayini-v-sistemi-sssr-na-tli-chetvertoyi-p-yatirichki/> (дата звернення: 22.08.2021).
20. Любінецький Ю. Українська література. Детройт : Школа Українознавства, 1994. 180 с.
21. Мельник М. Про кількість українських шкіл у великих містах України. *Український історик* : у 4 ч. Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1987. Ч. 1. С. 137–140.
22. Мороз В. Лекції з історії України. Торонто, 1982. 127 с.
23. Паклен Р. Біла книга. Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіялізму. Ульм : Український політик, 1947. 200 с.
24. Російщення України : науково-популярний збірник. Київ : Видання Українського конгресового комітету Американської Ради оборони допомоги Україні, 1992. 217 с.
25. Соловей Д. Україна в системі советського колоніялізму. Серія 1, ч. 54 : Досліди і матеріали. Мюнхен : Інститут для вивчення СССР, 1959. 200 с.
26. Чапленко В. Дещо про мову. Нью-Йорк : All-SJavic Publisllillg House, 1959. 64 с.
27. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-х рр. Чикаго : Укр. публіцистично-науковий ін-т, 1974. 216 с.
28. Шкільна рада 1953–2003: П'ятдесятиріччя Шкільної ради при Українському конгресовому комітеті Америки / ред. Є. Федоренко. Нью-Йорк : Українська шкільна рада, 2003. 412 с.